

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

MONOK ISTVÁN

Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján

A kora újkori magyarországi olvasástörténetről és az olvasmányanyagról elegendő forrással rendelkezünk, melyek ismerete az elmúlt negyed évszázad szervezett kutatásainak, illetve az új és a már régebben is ismert dokumentumokat rendszerező munkának köszönhető. A források első olvasása után kialakított átfogó kép természetesen csak vázlatnak, sok esetben inkább csak hipotézisnek tekinthető, vannak azonban biztos elemei. Most a dokumentumok módszeres feldolgozása, az egyes felmerült kérdések elméleti és összehasonlító vizsgálatok utáni tisztázása van soron. Összehasonlíthatjuk országon belül az egyes korszakok olvasmányait, azt, hogy mit olvastak az egyes régiókban, az egyes szakmai vagy vallási csoportokhoz tartozók, mit a különböző társadalmi rétegek tagjai. Talán ennél is fontosabb a nemzetközi összehasonlítás: akár egyes országokat is egymás mellé állíthatunk, de tanulságosabb a magyarországi, előbb említett hasonlítási szempontokat követni. Ilyen összehasonlító elemzések elkezdődtek már a magyarországi arisztokratákkal és köznemesekkel kapcsolatosan, de olvasható hasonló elemzés a jogászokról és az orvosokról is. Mostani dolgozatunkban a Hollandiában tanult magyar diákok olvasmányanyagát jellemezzük, és hasonlítjuk össze a máshonnan érkezettekével.

A magyar értelmiség képzése a kora újkorban csaknem teljes egészében külföldön történt. Különösen igaz ez a protestáns értelmiségre, hiszen számukra nem létezett országon belül felsőoktatási intézmény. A leideni egyetem megalakulása (1575) után a hollandiai felsőfokú tanulmányok egyre népszerűbbek lettek, de igazi lendületet az ide irányuló peregrinatio academica csak akkor vett, amikor a harmincéves háború második évében megszűnt a heidelbergi egyetem (1622), és az itteni tanárok és hallgatók jelentős része Franekerben folytatta munkáját. Az említett egyetemeken kívül Utrechtben, Groningenben, Harderwijkban és Deventerben találunk magyar beiratkozókat az iskolák anyakönyveiben.¹ A magyarországi és erdélyi protestánsok (főként kálvinisták) és a holland

1 A számos közlemény közül, amely számba vette a hollandiai egyetemek magyarországi és erdélyi hallgatóit, itt csak a nagyobb összefoglalásokat említjük: SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1750*, Szeged, 1992, (Fontes rerum scholasticarum, 4);

rendek között a korszakban folyamatosan élénkek voltak a politikai kapcsolatok, és csekély mértékben léteztek gazdasági kapcsolatok is.

Az említett egyetemekre beiratkozott hallgatók olvasmányainak forrásait tekintve szerencsések vagyunk. Ez a szerencse részben szegénységünkéből adódik: a kora újkori Magyarországon ugyanis nem beszélhetünk a könyvkereskedelemmel foglalkozó intézményrendszerrel, a vándor könyvárusok kínálata nem terjedt ki a tudományos könyvanyagra, a kereskedelemmel is foglalkozó könyvkötők, nyomdászok sem elsősorban a szakértelmiség (teológus, jogász, orvos stb.) igényeire alapozta tevékenységét.² Ez vizsgálódásunk szempontjából azt jelenti, hogy a fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül azok, akik hollandiai egyetemeken képezték magukat, nagyrészt az ott megvásárolt könyveket hozták magukkal, tanulmányaik után csak nagyon csekély lehetőségük volt a könyvanyag kibővítésére. Vagyis a könyvjegyzék lényegében a hollandiai években kialakult ízlésvilágot, érdeklődést mutatja. A források egy része ráadásul pontosan megjelöli azt is, hogy hol vásárolták, vagy hol olvasták az illető könyveket. Nézzük azonban, hogy hány könyvjegyzékkel számolhatunk elemzésünk megírásakor.

Először ismerjük meg két peregrinus főúr hollandiai olvasmányait. *Bethlen Mihály* (1673–1706) 1691 és 1694 között nagy európai körutazáson vett részt. A franekeri egyetemre 1692 végén iratkozott be. Naplójában feljegyezte³ az egyetem könyvtárában olvasott könyvek címét (*Libri a me lecti in Academia Franeckerana Anno 1692 et 1693*). Tizenhat címet sorol fel, amelyekről rögtön feltűnik, hogy néhány kivétellel frissen megjelent művek. Az erdélyi főúri olvasmányokban a 18. század közepéig nagyon nagy helyet foglaltak el a teológiai művek, az egyházszerkezéssel kapcsolatos munkák, hitviták. Bethlen Mihály könyvtáráról nem maradt ránk katalógus, nem tudhatjuk tehát, hogy ez a megállapítás mennyire igaz az ő olvasmányaival kapcsolatban. Az azonban bizonyos, hogy a Franekerben (illetve Hágában) olvasott könyvek nem ilyenek voltak. A kis jegyzék (16 tétel) sok tanulsággal szolgál, amelyek alapján a magyar diákok olvasmányai is jellemezhetőek. Rögtön a nyelvi összetétel. A magyar diákok, így Bethlen is jól olvasott és

SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken*, Marosvásárhely, 1998; KATHONA Géza, *A holland egyetemeken 1750-ig tanult magyar studensek kollektív névsora*, kézirat (Számos másolata létezik, mindenki ezt használja. A továbbiakban nem hivatkozunk minden említett névnel, illetve a hallgatók egyetemi beiratkozásai dátumának említésekor külön-külön erre a kéziraatra, mivel ez alfabetikus rendben közli a diákok nevét.); SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*, Bp., 2000, (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 3).

- 2 Összefoglalóan: PAVERCSEK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* = V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999, 295–340; KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., 1997, 44–82.
- 3 *Bethlen Mihály útinaplója 1691–1695*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., 1981; a könyvjegyzék: 40–41.

beszélt latinul. Ezen a téren jobbakk voltak nyugat-európai tanulótársaiknál. Bethlen is latin és német nyelvű könyveket olvasott. Jogi alapl művek (Grotius, Matthaeus Polus, Ulricus Huberus) mellett két filozófiai munka (Corderius és Francis Bacon) és kortárs történelem. Egy mű – amelynek szerzőjét sem nevezi meg – nagyon nem tetszett neki: „Inutilis quidam difficilis liber ex Germanico expositus.”

Több tanulással szolgál a kis jegyzék két hungaricum tétele. Otrókócsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae*-je (Franeker, 1693, RMK III, 3797.) frissen megjelent mű, csodálkozhatnánk azonban, hogy miért szánt időt erre a főúr külföldön. Vélhetnénk, azzal a szándékkal vette meg, hogy otthon majd lesz ideje elolvasni. Úgy tűnik azonban, hogy a vásárlás sem volt ilyen egyértelmű, de az sem, hogy magyar tárgyú, külföldön megjelent mű magyarországi terjesztésére valaki gondolt volna. Ezt igazolja az a tény, hogy Bethlen Mihály 1693. november 17–21. napján olvasta nagyapja, Bethlen János 1664-ben Amsterdamban megjelent, Erdély történetéről szóló művét (RMK III, 2238.): *Historia Domini mei Avi lecta Hagae*. Ezek szerint a családnak Erdélyben nem volt meg ez a könyv? Elképzelhető. A naplóbejegyzés mindenképpen megerősít bennünket a már jelzett megállapítás igazában, vagyis a kora újkori Magyarország és Erdély könyvkereskedelmi rendszerének hiányában.

A másik főúr, aki diákként tartózkodott Hollandiában, Franekerben és Groningenben 1696-ban beiratkozott, *Teleki Pál* (1677–1731) volt. Olvasmányairól, könyvvásárlásairól fennmaradt naplója (1697), illetve Leonard Stick franekeri könyvkereskedő egy számlája (1696) tudósít.⁴ A számla 12 könyvről és egy glóbuszról szól, a naplóban feljegyzett könyvcímek: Utrechtben 29 tétel, Leidenben 24 tétel, Amsterdamban 12 tétel, Franekerben 13 tétel, Rotterdamban 1 tétel és Hágában 1 tétel. A latin címek között egy német és egy francia is szerepel. Erdélyben az arisztokrata körökben a magyarországihoz képest néhány évtized késéssel következett be a francia nyelv elterjedése. A későbbiekben külön kitérek még Descartes erdélyi recepciójára,⁵ de Teleki kapcsán rögtön megjegyzem, hogy Cartesius egy munkáját is megvette latinul, igaz, Samuel Puffendorf több írása⁶ is szerepel

4 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja, Levelek, számladások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 3); a könyvjegyzékeket lásd külön is: ADATTÁR 16/3, 142–147; KtF I, 146; KtF V, 115, 119, 120.

5 Összefoglalóan, bibliográfiákkal lásd *Kartezianizmus négyszáz éve – Four Hundred Years of Cartesianisme – Quatre siècles de cartésianisme*, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, 1996[1997] (Ész – Élet – Egzisztencia, 5), különösen HAJÓS József és KESERŰ Bálint tanulmányait.

6 A német egyetemek az angliai, a francia és a hollandiai eszmék közvetítésében is fontos szerepet játszottak. Vö. Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späten 18. Jahrhundert*, Münster, Aschenorffsche Verlagsbuchhandlung, 1960, (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, Bd. 6); *Les littératures de langue allemande en Europe Centrale*, sous la dir. de Jacques LE RIDER, Fridrun RINNER, Paris, 1998 (Perspectives Germaniques).

a tételek között. Teleki vásárlásai (hollandiai olvasmányai) azonban alapvetően teológiai és filozófiai jellegűek, a történelem kizárólag egyháztörténetként van jelen ezeken a jegyzékeken. A Teleki család – hasonlóan több erdélyi arisztokrata családhoz – rákényszerült arra, hogy a 18. század elején megerősítse udvarainak egyházszervező, az egyházakat támogató funkcióját. Az 1690-ben a Habsburg Birodalomhoz nagyhercegségként csatolt Erdély protestáns egyházai – főként a kálvinista egyház – erős katolikus nyomás alá kerültek, amelynek ellensúlyozását az egyház önmagában nem tudta volna megoldani. Ezért érthető az az anakronizmus, amely egy ifjú arisztokrata olvasmányaiban – és egyébként tanulmányaiban is (teológia) – megnyilvánul. Tájékozódni akart korának kálvinista teológiai vitáiban, illetve az aktuális egyházszervezeti kérdésekben azért, hogy otthon Erdélyben megfeleljen a rá váró feladatnak. A család generációkon át úgy fejlesztette könyvtárát (Gernyeszegen), hogy az a birtokaikon szolgáló kálvinista lelkészek és tanítók munkáját is segíteni tudja.⁷

Ezt az olvasmányízlést, összehasonlítva a más országokból érkező főnemesi diákokéval, archaikusnak mondhatjuk. Kortársai – egyébként már Nyugat-Magyarországon is – a történelmi, a jogi, a politikai, a földrajzi és a nyelvi képzésre koncentráltak, ilyen tárgyú könyveket olvastak elsősorban.⁸

A nem főúri származású hollandiai magyar diákok közül ötnek maradt fenn peregrinációs naplójában (Stammbuch, Omniarium) a vásárolt vagy olvasott könyvek jegyzéke az 1690 és 1725 közötti időszakból, és további háromnak hazatérte után különböző alkalmakkor írták össze könyvtárát. Csak azokat a jegyzékeket vettük számba, ahol bizonyíthatóan alig gyarapodott a kis bibliotéka a diákok hazatérte után.⁹ Így a könyvek jegyzékéből a diákkori kulturális horizontjukra is következtethetünk.

Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) Utrechtben (1683), majd Leidenben (1685, 1687) tanult, de eljutott Londonba és Oxfordba is. Főként héber nyelvi tanulmányai voltak jelentősek, de más keleti nyelvekkel is foglalkozott. Utrechti filozófiai disputációi ismertek. Gyulafehérvárott is filozófiát tanított a kálvinista gimnáziumban. Omniáriuma összesen hat könyvjegyzéket őrzött meg számunkra.¹⁰ Az első jegyzéket Leidenben írta otthon hagyott 151 könyvéről. Ez a könyvanyag konzervatívnak mondható, hiszen a jelen-

7 MONOK István, *Olvásó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35) 401–414.

8 MONOK István, *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*, Muratáj, 2002, 51–66.

9 Ezért nem foglalkozunk az olyan jelentős egyéniségek olvasmányaival, mint például Köleséri Sámuel (1663–1732), akinek több mint háromezer kötetes könyvtárát egy 1745-ből származó összeírásból ismerjük: közli BERTÓK Lajos, *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954*, Debrecen, 1954, 396–436.; KtF VII, 46.

10 ADATTÁR 16/3, 223–264, KtF III, 90, 95, 98, 102, 122, 126.

tós számú Magyarországon kiadott könyv mellett 16. századi svájci kálvinista teológusok és 17. század eleji heidelbergi szerzők művei vannak túlsúlyban. A második (csonka) jegyzék már hazatérte utáni (1689), ezt követi három, ugyancsak töredékes könyvlista, láthatóan azokról a könyvekről, amelyek tanulmányai befejezése után évekkel később érkeztek meg Erdélybe (Kolozsvárra, illetve Alvinczre). Az utolsó jegyzék későbbi, a könyvtár katalógusának egy tisztázata: *Catalogus Bibliothecae meae recensitus Anno 1703 20 Octobris*. Sajnos ezt a jegyzéket nem fejezte be, így aki Kaposi olvasmányait kutatja, a hat jegyzék kompilálására kényszerül. A jegyzékekből mindenképpen képet alkothatunk arról, hogy milyen irányban bővült érdeklődése tanulmányai alatt. Közel háromszáz hollandiai kiadású kötet, sőt hat flamand nyelvű munka is volt könyvei között. Halálakor a magánkönyvtára összességében közel ezerkötetes lehetett.

Hollandiában és Angliában modern keleti nyelvészeti könyvtárat gyűjtött össze magának. Olvasott angolul, viszonylag sok angol nyelvű munkát is megvásárolt. Ezek is alapvetően a bibliai filológia, illetve a nyelvészet témakörében íródtak. Sok a matematika és a csillagászat is a könyvek között, és természetes az is, hogy számos filozófiai és teológiai alpmunkát is összegyűjtött. A karteziánus filozófiai vita mindkét csoportjának (pro és a contra) szerzői is előfordulnak a könyvtárban. Láthatóan gyűjtötte a könyveket, kevésbé olvasta. Tisztában volt vele, hogy Erdélyben nem sok módja lesz a gyűjtemény gyarapítására, legalábbis a modern kiadványokat nem tudja majd beszerezni.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) debreceni filozófus, a magyarországi karteziánizmus egyik kiemelkedő alakja. Leidenben 1685-ben, Franekerben 1687-ben és Utrechtben 1688-ban iratkozott be az egyetemre. Disputációin kívül írott legjelentősebb műve, a *Vita triumphans civilis* is Hollandiában, Amszterdamban jelent meg (1688, RMK III, 3491.). Ajánlása Jacob Boreelnek és más amsterdami tanácsosoknak szól. Sajnálatos módon omniáriumának pont azok a lapjai hiányoznak, amelyeken könyveit sorolja fel, így a 173. tétellel végződő jegyzék csak a 117.-kel kezdődik.¹¹ Az így megismert 57 könyvcím nem mutat igazán modern anyagot, de azt igen, hogy tulajdonosa módszeres könyvgyűjtő. A 16. századi kálvinista vezéregyéniségekkel kezdődően számos tekintély összefoglaló kiadásait megszerezte magának, vagyis Henricus Bullinger, Guilhelm Whitaker, Johannes Cocceius, Josua Stegmann, Nicolaus Arnold műveit. A modern héber és bibliai filológia eredményei (Johann Leusden, Jacob Altinga, Jean Buset) éppúgy megvoltak neki, mint Antoine Le Grand természetfilozófiája. Annak ellenére, hogy idézett műve a magyar Descartes-recepció kiemelkedő darabja, a karteziánus gondolkodók közül csak Christoph Wittichius neve fordul elő a töredék-jegyzéken. Cartesius ellenfelei közül viszont Samuel Maresius és Gisbertus Voetius is képviselteti magát egy-egy munkával.

Bánffyhungadi Abacs Márton (?–1737) kálvinista lelkész, Franekerben teológiát és filozófiát hallgatott (1694–1696), teológiai disputációja ismert. Az 1694-ben Franekerben

11 ADATTÁR 14, 321–324, KtF III, 114.

vásárolt 78 kötet (66 mű) jegyzéke¹² nagyon modern olvasmányanyagot tár elénk, annak ellenére, hogy Abacs a kálvinista klasszikusok (Johannes Cocceius, Henricus Altingius, Franciscus Burmann) munkáit is megvette magának. A könyvek jelentős része a nyelvi, filológiai munka új eredményeit közlő kötet. Héber bibliák (Johann Leusden) és a héber nyelvtanulás alapjai (Johann Buxdorf), görög és latin modern vagy új kiadású kézikönyvek (Georg Pasor). A kortárs, modern kálvinista teológia alapművei (Hermann Alexander Röell, Hermann Witsius, Campegius Vitringa és az angol John Lighfoot) mellett jelentős karteziánus művek (Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, Jan van der Waeyen) is a könyvtárába kerültek. Az új racionalista filozófia, vagy az ennek alapján megírt teológiai munkák is képviseltetve vannak: Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf.

Détsei János (?–1742) a franekeri egyetem diákja volt 1699–1700-ban. Református lelkészként szolgált élete végéig Erdélyben (Fogarás, Hunyad megye). Albumában négy, dátum nélküli könyvjegyzék található.¹³ Az első a „Belgiumból” érkezett könyvek (57 tétel). A negyedik jegyzék (46 tétel), amely feljegyzés könyvvásárlásról, sok tételében azonos ezzel. Bizonyos a hollandiai tanulmányai alatt vásárolt könyvekről van tehát szó. A kálvinista teológia 17. század közepi és végi képviselői (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Hermann Witsius, Röell, Lighfoot) mellett a modernebb filozófia (Johannes Henricus Heidegger) is jelen van. A jegyzékek két legérdekesebb tétele azonban a karteziánus szerzők (Pierre Poiret, Jan van der Waeyen) jelenléte.

Szilágyi András (1683–1738) kálvinista lelkész 1712-ben iratkozott be Franekerben a teológiai karra. Életéről írott naplója ismert. Franekerben 52 könyvet (35 mű) vásárolt,¹⁴ ezek címeit is feljegyezte említett naplójában. Láthatóan kézikönyveket, alapvető teológiai összefoglalásokat vásárolt. Campegius Vitringa, Hermann Alexander Roell, Hermann Witsius friss teológiai disputációi, Johann Leusden héber zsolttárai mellett a Magyarországon nagyon elterjedt, Szilágyi tanulmányi idejére már klasszikusnak számító Johannes Cocceius és Henricus Altingius összegyűjtött műveit vette meg. Az angol gondolkodókat a Magyarországon ugyancsak népszerű Thomas Goodwin képviseli a kis gyűjteményben.

Mielőtt az eddigiekben ismertetett könyvtárakat összehasonlítanánk más nemzetek diákjainak hollandiai olvasmányával, megemlítünk még három, Hollandiában tanult magyart, akiknek hagyatéki összeírásából ismerjük a könyveit, és amely kis gyűjtemények általánosítható tanulsággal is szolgálnak.

Borosnyai János (1660–1715) kálvinista lelkész négy évig tartó peregrinációja alatt Bethlen Mihály kíséretjeként szerezte teológiai ismereteit. 1691-ben az Odera melletti Frankfurtban, 1692–1693-ban Franekerben, majd Angliában (London, Oxford, Cam-

12 ADATTÁR 16/3, 269–271, KtF IV, 111.

13 ADATTÁR 16/3, 281–287, KtF IV, 123, 130, 133, KtF VIII, 114.

14 ADATTÁR 16/3, 156–157, KtF IV, 140.

bridge) tanult. 296 könyvéről 1698-ban készült jegyzék,¹⁵ tehát már hazatérte után. Teológiai kézikönyvtár, amelyben elsősorban az egyes szerzők *Opera omnia* kiadásai vagy nagyobb munkái találhatóak a 17. század elejétől kezdődően. Alapvetően kálvinista szerzők, de nem csupán ortodox reformátusok. Borosnyai olvasott franciául és feltehetően alapszinten angolul is. Nem csupán bibliája volt ezeken a nyelveken, hanem egy-egy teológiai, filozófiai traktátusa is. Anyagilag nem állhatott rosszul tanulmányai során, mert tanárainak vagy a kortárs karteziánus szerzőknek a műveit is rendszeresen megvásárolta.

Vele szemben a szegény diákot képviseli *Nánási András* (?–1708?), aki Bethlen Mihály kíséretében utazott Franekerbe, és iratkozott be az ottani, majd az utrechti egyetemre (1692). Könyveit 1708-ban írták össze.¹⁶ Jól látható, hogy Nánási csupán élt a lehetőséggel, hogy patrónusa mellett külföldi akadémiára járhatott, pénze nem volt vásárlásra. A jegyzéken felsorolt 31 könyv között a legérdekesebb tétel egy angol biblia, ezen kívül csak a 17. század elejének és közepének svájci, heidelbergi és hollandiai teológusainak munkáit láthatjuk. Nánási kortársai (vagy tanárai) egyetlen művel sem szerepelnek.

Csernátoni Gajdó Dániel (1696–1749) 1722 és 1725 között járt a leideni egyetemre. Könyveinek jegyzéke 1729-ből maradt ránk,¹⁷ a könyvek tehát már keveredtek az itthon, illetve másutt beszerzettekkel. A 140 könyvből kétharmadnál többet biztosan leideni tartózkodásakor szerzett be: az egyetem professzorainak arcképgyűjteményét, bibliákat és az ahhoz kötődő kézikönyveket, valamint a kortárs hebraisták (Leusden, Johann Vossius) munkáit, és sok tanárának, Hollandiában még élő vagy a közelmúltban elhunyt professzoroknak műveit (Campegius Vitringa, Nicolaus Gürtler, Salomon van der Til, Johann Hornbeck, Röel, Jan van der Honert, Hermann Witsius, Antoine Le Grand). Az erdélyi Descartes-recepció szép adaléka Gajdó könyvjegyzéke, hiszen olvasta Christoph Wittichius és Jan van der Waeyen írásait.

Általánosságban tehát bebizonyosodott a bevezetőben leírt állítás: a magyarországi és erdélyi diákok számára különleges, életükben soha vissza nem térő alkalom volt könyvek vásárlására a külföldi egyetemen eltöltött néhány év. Ha anyagi erejük engedte, éltek a lehetőséggel, ha nem, meg kellett elégedniük a Kárpát-medencében elérhető, nem éppen friss szakirodalommal. Sokat segített tájékozódásukban, felkészülésükben a patrónus főúr könyvtára, amelyet Erdélyben még a 18. század közepén is használhattak a lelkészek és a tanítók.

Feltűnő az is, hogy a modern filozófiai irányzatok művei a magánkönyvtárakban lényegesen nagyobb súllyal vannak jelen, mint a kortárs iskolai könyvtárakban. Kiemelt példánk volt Descartes és követői. A magánkönyvtárak jegyzékein alig találkozunk Sa-

15 ADATTÁR 16/3, 272–280, KtF III, 107, 128.

16 ADATTÁR 16/3, 155–156, KtF IV, 137.

17 ADATTÁR 16/3, 160–164, KtF VII, 16.

muel Maresius, Gisbertus Voetius vagy Peter David Huet nevével. Az arány éppen fordított az intézményi gyűjteményekben.¹⁸

Összehasonlítva ezt a könyvanyagot a nem Magyarországról érkezett vagy helyi diákok olvasmányaival,¹⁹ azt kell mondanunk, hogy nincs lényeges különbség. A különbözőségek a tanulmányok befejezése után keletkeztek: a hollandiai, az angol, a dán, vagy a németországi diák szakmájának megfelelő könyvkinálattal számolhatott egész életére, ezért vásárlásaik szakmaspecifikusabbak voltak. Ha más témában kellett olvasniuk, el tudtak menni egy könyvtárba, vagy vásároltak a mindig gazdag kínálatból. A magyar diákok igyekeztek alapvető kézikönyveket, lexikonokat vásárolni, olyasmit, aminek használatával számos tudományterületre betekintést nyerhetnek. Vannak persze kivételek. Kaposi Sámuel például tudatosan gyűjtötte a matematikai, az asztrológiai irodalmat, a filozófiát és a teológiát. Könyvtára közel tízszerese volt az átlag erdélyi lelkész bibliotékájának. A nem magyar diákok többsége élete végére nagyszámú könyvet tudhatott magáénak. Az aukciósjegyzékek, a hagyatéki összeírások erről győznek meg bennünket.

Rövidítve idézett művek

ADATTÁR 14. – *Partiumi könyvesházak 1621–1730*, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah, s. a. r. FEKETE Csaba, KULCSÁR György [= BURA László], MONOK István, Varga András, szerk. Monok István, Varga András, Bp.–Szeged, 1988, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.)

ADATTÁR 16/2. – *Erdélyi könyvesházak II*, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, szerk. MONOK István, Szeged, 1991, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.)

18 Vö. a református kollégiumi könyvtárak anyagával: ADATTÁR 14 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah), ADATTÁR 16/2 (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szászváros, Székelyudvarhely)

19 Köszönetet mondok Paul G. Hoftijzer professzor úrnak, aki elküldte még kiadatlan előadását (International Gutenberg Conference, 2000, SHARP 8th Annual Meeting, 5. July 2000. Mainz) a leideni diákok 17. századi olvasmányairól. Lásd még: Jeremy D. BANGS, *Book and Art Collection of the Low Countries in the Later Sixteenth Century: Evidence from Leiden*, *Sixteenth Century Journal*, 13(1982) 25–41; Joan DAVIES, *Student Libraries in Sixteenth Century Toulouse*, *History of Universities*, III(1983) 61–86.; Wilhelm DIEHL, *Bibliothek eines Studenten der Theologie aus der Zeit um 1590*, *Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde*, Neue Folge, Bd. 3, 1908, 80–83.; Friedrich MICHAEL, *Die Bücherei eines Schülers im 16. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Neue Folge, 10(1918/19) 70–71.

- ADATTÁR 16/3. – *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757*, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, 1994, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)
- KtF I. – *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. FONT Zsuzsanna, HERNER János, KOKAS Károly, MONOK István, szerk. MONOK István, Szeged, 1981, (Könyvtártörténeti Füzetek, I.)
- KtF III. – *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. HERNER János, MONOK István, szerk. HERNER János, Szeged, 1983, (Könyvtártörténeti Füzetek, III.)
- KtF IV. – *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. FONT Zsuzsa, HERNER János, KATONA Tünde, KEVEHÁZI Katalin, KISS Éva, KOKAS Károly, LATZKOVITS Miklós, MONOK István, RIDEG László, VARGA András, szerk. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1985, (Könyvtártörténeti Füzetek, IV.)
- KtF V. – *Magyarországi magángyűjtemények 1561–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. FARKAS Gábor, GÁCSI Hedvig, KATONA Tünde, KEVEHÁZI Katalin, LATZKOVITS Miklós, MONOK István, NÉMETH Noémi, szerk. MONOK István, Szeged, 1989, (Könyvtártörténeti Füzetek, V.)
- KtF VII. – *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. MONOK István, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, 1990, (Könyvtártörténeti Füzetek, VII.)
- KtF VIII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. MONOK István, ZVARA Edina, szerk. MONOK István, Szeged, 1997, (Könyvtártörténeti Füzetek, VIII.)
- RMK III. – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, III, Bp., 1896.